

ҒТАХР 03.20

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТЫ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОҚЫТУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Қабыл Алғабек Әділбекулы

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің
докторанты, Шымкент қ., Қазақстан.
E-mail: algabek-kabil@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада Қазақстандағы XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстың өзекті мәселелерін ғылыми зерттеудің оқу процесімен тығыз байланысын ашу мәселерері көзделінген. Қазақ мемлекеттілігінің дамуындағы тәуелсіздік, әлеуметтік-экономикалық-саяси және рухани прогресс үшін болған тұтас үдеріс ретіндегі халық қозғалысының, ұлт-азаттық қозғалыстың үлкен тарихи маңызы көпшілікке мәлім. Тәуелсіздікке жетуіміз тарих беттерін жаңадан зерттеуге және біздің мемлекетіміздің өткенін жан-жақты бағалауға кең мүмкіндік берді. Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының жоғары оқу орындарында, колледждер мен мектептерде оқыту мен оқу процесінің ерекшеліктерімен тығыз байланыста зерттелуіне үлкен көңіл бөлінуі тиіс. Сондықтан, мақалада ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы терең зерттелуді, оның тарихнамасы мен әдіснамасы сапалы деңгейде жетілдіруді қажет етеді деп баяндалған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақтар, оқулық, оқу үдерісі, оқыту, Ресей империясы, тәуелсіздік, ұлт-азаттық қозғалыс, халықтық көтерілістер

МРНТИ 03.20

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НА XVIII-XIX ВЕКАХ В КАЗАХСТАНЕ

Қабыл Алғабек Адилбекулы

докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета,
г. Шымкент, Казахстан. E-mail: algabek-kabil@mail.ru

Аннотация. Настоящая статья преследует цель раскрытия взаимосвязи научного изучения актуальных вопросов национально-освободительного движения XVIII-XIX вв. в Казахстане с образовательным процессом. Общеизвестно большое историческое значение национально-освободительного движения как цельного процесса народного движения к независимости, социально-экономическому, политическому и духовному прогрессу в развитии казахской государственности. Независимость дала широкую возможность нам по-новому изучить страницы истории и дать объективную оценку прошлого нашего государства. Большое внимание должно уделяться исследованию национально-освободительного движения казахского народа в тесной связи с особенностями процесса преподавания и обучения по данной тематике в вузах, колледжах и школах. Поэтому в статье утверждается, что тема национально-освободительного движения требует глубокого исследования, усовершенствования методологии и историографии на качественно высоком уровне. В этой связи важно изучить достижения зарубежной теории и практики исследования и преподавания данной проблематики.

Ключевые слова: История Казахстана, казахи, народные восстания, национально-освободительное движение, независимость, обучение, Российская империя, учебник, учебный процесс

TOPICAL ISSUES OF STUDY AND TEACHING OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT FOR THE 18TH-19TH CENTURIES IN KAZAKHSTAN**Kabyl Algabek**doctoral student of South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan E-mail: algabek-kabil@mail.ru

Abstract. The given article attempts to reveal interrelation of scientific study of topical issues of national-liberation movement of XVIII-XIX centuries in Kazakhstan with educational process. It is well known that the great historical significance of the national liberation movement is an integral process of the people's movement towards independence, socio-economic, political and spiritual progress in the development of Kazakh statehood. Independence has given us a wide opportunity to study the pages of history and give an objective assessment of the past of our state. Much attention should be paid to the study of the national liberation movement of the Kazakh people in close connection with the features of the process of teaching and learning of this subject in universities, colleges and schools. Therefore, the article argues that the theme of the national liberation movement requires in-depth research, improvement of methodology and historiography at a qualitatively high level. In this connection it's important to study the achievements of foreign theory and practice of study and teaching the given problem.

Keys words: History of Kazakhstan, the Kazakhs, independence, folk's uprising's, national-liberation movements, studying process, Russian empire, textbook, training

Кіріспе. Отандық тарихтағы жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелер мен «ақтандақтардың» бірі - халықтың тәуелсіздік жолындағы күрес тарихы. Ұлт-азаттық қозғалыстар мен қаһармандық ерлік үлгісін көрсеткен батыр, хандарымыз Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев еңбектерінде ерекше атап көрсетілді. Ол туралы автор «Тәуелсіздік белестері» кітабында: «Халықтың тәуелсіздік жолындағы күресін бастаған Сырым Датов, Жоламан Тіленшіұлы, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов сынды талай-талай көсемдер мен батырлардың айрықша ардақты аттары дәл сол жылдарда елдігіміздің тарихына мәңгі бақи жазылды» дей келіп, «XIX ғасырдың екінші жартысында Кенесары Қасымовтың, басқа да қазақ сұлтандары мен батырларының отаршылдыққа жан аямай қарсыласқаны арқасында Ресей империясының Орталық Азияға қарай жылжуы едәуір кешеуілдеді», - деп баяндайды (Назарбаев, 2003). Ал ұлттық тарихқа стратегиялық тұрғыдағы өзінің көзқарасын білдірген «Тарих толқынында» еңбегіндегі тарихтың шеңберлері және ұлттық зерде атты тарауында «XIX ғасырдың ортасында ұлттың рухани өмірінде бұрын білінбеген, жаңа бір нышандар пайда бола бастады. Қазақ руханиятының өзін-өзі туындатқан осынау күнделікті тыныс-тіршілігі ауық-ауық өзінің тұтастығын, өзінің дүниетанымы мен ұлттық дүние бейнесін қару алып, қорғау қажеттігімен алмасып отырады. Мұның өзі көбінесе рухани талаптан гөрі саяси себептерге негізделеді», - деп жазды (Назарбаев: 2003).

XIX ғасырдағы қазақ жерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқарады. Халықтық, әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани қайшылықтардың түйіні болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстардың мазмұны терең. Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүгінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс. Сондықтан бүгінгі күні ұлтымыздың ұлт-азаттық күрес тарихы өзекті болып отыр. Бұл жайында көптеген еңбек жазылды, әлденеше ғылыми зерттеулер жүргізілді. Тәуелсіздік жағдайында да әртүрлі кітаптар жарық көрді. Дегенмен бірқатар күрделі мәселелер әлі анықтауды қажет етеді. Академик М.Қ. Қозыбаев «Ұлт-азаттық қозғалысының белестері» атты шығармашылық еңбегінде «Методологиялық маңызы бар мәселенің бірі «ұлт-азаттық қозғалысы», «Отан соғысы», «ұлт-азаттық революциясы», «демократиялық қозғалыс» сияқты ұғымдар, олардың ішкі мазмұны. Ұлт-азаттық қозғалысы отар елдерге тән, ал елде ұлттық езгі барша халықты қанайды, сондықтан да ұлттың әртүрлі әлеуметтік топтарының мүддесі

бір ұлттық арнаға құйылады. Ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі мақсаты ұлтты өзгеден азат ету, оның ұлттық мүддесін қорғайтын мемлекеттілігін, дербестігін қалпына келтіру» дей келіп: «Біз, Қазақстан тарихшылары, осы кезге дейін ұлт-азаттық қозғалысын біріншіден жеке-жеке қарап келдік. Ал шын мәнінде Исатай мен Махамбеттің (1836-1837), Кенесарының (1837-1847) Жанғожаның (1856-1857), Есеттің (1855-1858) көтерілісі Атырауды, Арқаны, Сыр бойын, Қазақ елін тұтас қамтып, бірі бастаса, екіншісі жалғап жатқан жоқ па? Ал осы қозғалыстардың өзара байланысы, негізгі арқауы, шешуші мотиві бір емес деп кім айта алады. Екінші жағынан алсақ, қазақ сахарасындағы ұлт-азаттық қозғалысы сонау Алжирдегі, Польшадағы, Қытайдағы, Үндістандағы ұлт-азаттық қозғалыстарымен астарлас, мұндас, сырлас. Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалысы өлемдік ұлт-азаттық қозғалысының, дүниежүзілік отарлық жүйеге қарсы күрестің құрамды бөлігі. Бұл да бір методологиялық тұғырдан мөлшерлер мәселе», - деп атап өтеді (Қозыбаев, 2013:281). Бүгінгі күні біздің елімізде қазақтардың тәуелсіздік үшін болған күрестері мен отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің елеулі дәлелдік базасы мен тарихнамалық ғылыми дәстүр қалыптасқанын айтуға болады (Мажитов, 2013:132).

Материалдар мен әдістер. Халқымыздың тәуелсіздік жолындағы азаттық күресінің тарихын зерттеуді тереңдету, оның методологиясы мен тарихнамасы мәселелеріне жоғары деңгейде көңіл аудару өзекті болып қала бермек. Бұл салада пайдаланатын дәстүрлі зерттеу әдістері мен қатар жаңа пәнаралық әдістерді енгізу күн тәртібінде тұрған үлкен және өзекті мәселе.

Тарихи ғылымда қазақтардың ұлт-азаттық күресі тарихын зерттеумен тең келетін тақырып жоқ (Қазақ көтерілістері, 2014). Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық соғыстардың тарихына объективті баға беруге, қайтадан ой елегінен өткізуге мүмкіндік туды. Өзінің мемлекеттік құрылысын өзі шешуі үшін жүргізілген ұлт-азаттық қозғалыстың мақсаты – өзінің алдындағы заңсыз құрылған мемлекеттен біржолата қол үзіп, ұлттық мемлекетті құруға немесе қалпына келтіруге бағытталады. Бұл қажеттілік жерін күшпен қаратқан биліктің отаршылық сипатынан туындайды. Ал қозғалыстың стратегиясы мен әрекет ету жолдары қарсыласудың сипатынан бастау алады. Бұл қарсыласу өзінен әлдеқайда мықты, барлық ресми құралдары қолында болған отарлаушы мемлекетке қарсы бағытталғандықтан, кейінгісінің бар амал-шарғысы дұшпанымен бетпе-бет келуден бас тарту болып табылады. Сондықтан ұлт-азаттық қозғалыс алғашқы кезеңінде отарлаушы мемлекетті барынша әлсіретіп, жағдайын тұрақсыздандырып барып, соңында біржолата жеңіске жету үшін, соғыстың классикалық түріне немесе халық көтерілісіне жүгінеді (Карибаев, Болысбаев, 2016:3).

Пәнаралық әдіс тұрғысынан қарағанда ұлт-азаттық қозғалыс әртүрлі формада болуы мүмкін, атап айтсақ олар:

- ұлттық егемендіктің (ұлттық теңдік) экономикалық және саяси негіздерін құру мақсатындағы парламенттік (заңнамалық) қызметі;
- халықтың білім беру деңгейін арттыруға бағытталған мәдени және білім беру іс-шаралары;
- азаматтық бағынбаудың зорлықсыз іс-шаралары;
- қарулы күрес (<http://ru.history.wikia.com/wiki/>).

Негізгі мақсаты халықты отаршылдық езгісінен азат ету, оның ұлттық мүдделерін қорғайтын тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін қалпына келтіру болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстар көп қырлы құбылыс.

Ұлт-азаттық күрестердің негізгі факторлары және тарихи ретроспективтерін талдау бойынша біздің еліміздің тәуелсіздік алғанға дейін азаттық күрестердің көбінше саяси феномен ретінде қарастырылғанын байқатады. Ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайту контекстінде үлкен орын алатын оның әлеуметтік және нақты-тарихи аспектілері идеологиялық әсерге ұшырады. Олардың мазмұны идеологиялық контекст болып есептелді. Сонымен бірге, ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеудің ғылыми өрісінен шынайы тарихтың жалпы көрінісі түрінде оның қарама-қарсылығы мен қайшылықтары, қиындықтары мен жетістіктері, сондай-ақ ұлттық ерекшеліктері бар ақпараттың үлкен қабаты алынып тасталды.

«Ұлт-азаттық қозғалыс» ұғымы: ғылыми-әдістемелік талдау. Бүгінде әлеуметтік ғылымдар мен қоғамның өзі «тәуелсіздік үшін күрес» және «тәуелсіздік үшін халық-азаттық қозғалыстар» дихотомиясының аралас айғақтарына душар болып отыр.

«Тәуелсіздік үшін күрес» туралы айтқанда көпшілік шын мәнінде Ресей империясынан «тәуелсіздік үшін болған халық-азаттық күрес» деп ұғынады. Бұл жерде тәуелсіз мемлекетті сақтау үшін болатын күрес үрдісі – бұл тарихи замана мен кеңістікте әлдеқайда кең ұғым екені тыс қалуы мүмкін. XVIII - XIX ғасырлардағы тәуелсіздік үшін болған күрес туралы сөз қозғалғанда оның метрополия ретіндегі объективті статусын ешкім жоққа шығармайтын, барлығын тек Ресей империясына ғана қарсылық болғанын келтіре беруге болмайды. Он сегізінші ғасыр қазақтардың жоңғарлармен тәуелсіздік үшін болған күресімен басталады.

Жоғарыда атап өткеніміздей Қазақстандағы XVIII – XX ғасырдың соңындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы ең бастапқы өзінің пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін ғылыми қаламның тақырыбы болып күн тәртібінен түспей келеді. Алғаш рет өзінің «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» атты еңбегінде қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын зерттеу тарихының теориялық аспектілеріне сипаттама берген профессор Е.Б. Бекмаханов болды (Бекмаханов, 1992). Әйгілі ғалым тұңғыш рет Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеуде қызығушылық тудыратын бірқатар зерттеудің аясын анықтады.

Посткеңестік тәуелсіз мемлекеттердің дамуындағы заманауи қазіргі кезең өз халықтарының тарихи сана-сезімін өзгертуді көрсетіп отыр. Бұл еркін ерік-жігер мен саяси бостандыққа ие болудың арқасында жүзеге асады. Қазіргі заманғы әлеуметтік және саяси тарихтың өзекті мәселелерінің бірі мемлекеттік тәуелсіздіктің қалыптасуы мен даму үдерісін танудың теориялық және әдіснамалық мәселелері, сондай-ақ Қазақстанның әлеуметтік-саяси жүйесінің эволюциясы болып табылады. Зерттеу үдерісінде арнайы ғылыми көзқарасты талап ететін маңызды бір осы мәселе отаршылдық дәуіріндегі азаттық қозғалыстарының тарихы. Әдебиеттерде әдетте, оларды «ұлт-азаттық қозғалыстар» деп атау қабылданған. Сонымен қатар қоғамтанушылар мен тарихшылар «ұлт-азаттық», «халық-азаттық қозғалыстар», «наразылық қозғалыстар», «көтеріліс», «шаруалар соғысы», «төңкеріс» және т.б. түсініктер жөнінде ашық талқылаулар жүргізе бермейді.

Қазіргі заманғы тарихи және тарихнамалық ақпарат нарығында азаттық қозғалыстар тарихы бойынша мифологиялық жағдаяттардың генерациясына ықпал ететін бірқатар кемшіліктер кешені байқалып жатады. Бұл жағдайдың себептері зерттеушілерге кеңес дәуірінің қалыптасқан стереотиптері мен стандарттарының әлі күнге дейін әсер етуіне байланысты болып отыр. Бұл жерде Қазақстандағы халық-азаттық қозғалыс мәселелерін зерттеуді өзектілендіру, кемшіліктер мен деформациялар туралы болғандықтан бар парадигмалардың кейбірін айтып өтейік.

Бірінші. Бұрынғы кеңестік кезеңге дейінгі сияқты кеңестік тарихнама да теріс бағалық шкаланың өсуіне ықпал еткені жасырын емес. Керісінше пропорционалды түрде осы үрдісте тарихты шынайы патриоттық тұрғыдан жазудың шкаласы төмендеді. Тарихшылар өткеннің оң қасиеттерін табудың орнына оның теріс әсерлерін іздеуге көбірек айналысты. Сонымен қатар, отаршылдық кезеңдегі азаттық қозғалыстар тарихын зерттеуде кеңестік кезеңдегі теріс үдерістер негізінде зерттеушілерде қорқыныш синдромы пайда болды, ресми режим идеологиясының нысанасы мен қоғамның аутсайдері болуға қорқыныш ұялатты.

Екінші. Ұлттық тарихнама империялық және тоталитарлық режимдердің екпінді қысымы арқылы тізеге салынды. Мұны қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихы туралы жазылған, дәлірек айтқанда дайын тараулар мен бөлімдердің үлгілері бойынша қайта жазылған оқулықтар дәлелдейді. Отаршылдық дәуірдегі барлық белгілі көтерілістер оларда бөлшектеніп, үзінді ретінде көрсетілген. Көбінде Қазақстандағы азаттық қозғалыстар тарихының хронологиялық шеңберін анықтаудағы келіспеушілік жағдай да зерттеуді күрделендіре түседі. Кейбір авторлар оны Кіші жүзді Ресейге қосып алынған 1731 жылдан, басқалары 1783-1897 жылдардағы Сырым Датұлының көтерілісінен бастайды. Бірқатар оқулықтарда наразылық қозғалысының әртүрлі кезеңдері қозғалыстың формалары болып, ал басқаларында күрес түрлері ретінде аталады және көрсетіледі. Осыдан әрбір кезеңдер аталуларында бірде «көтеріліс», бірде «халықтық қозғалыс», «соғыс», «төңкеріс» және т.б. болып түрліше беріліп жүр.

Үшінші. Іс жүзінде аталған мәселелер бойынша барлық зерттеулердің негізін кеңес дәуірінің стереотиптері құрайды. Жекелей алғанда сөз КСРО Ғылым Академиясының бастамасымен Орта Азияның одақтас республикалары мен Қазақстанның академиялары-

мен бірлесіп өткізілген 1954 жылғы Ташкент сессиясы туралы болып отыр. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы бойынша бірлескен ғылыми сессия қазан төңкерісіне дейінгі кезеңге арналғаны белгілі. Ол Қазақстан мен Орта Азиядағы халық-азаттық қозғалыстың тарихын зерттегендердің бәріне міндетті болып ғылыми ізденіс саласын тереңдету ісінде оң нәтиже берді. Сонымен бірге тарихты баламалы зерттеудің және шындықты іздеудің жолын жауып тастады. Бұл Сессиядағы Қазақстанды Ресейге қосқан кезеңіндегі қозғалыстар тарихын тұжырымдамалық түйсіну эволюциясы туралы пікірлер кейінірек аталған мәселені айқындауда стереотиптердің жасалуына алып келді.

Төртінші. Наразылық қозғалыстар тарихының теориясы мен әдістемесінің жасақталуының жоқтығы. Наразылық қозғалыстарының тарихы бойынша еңбектерді тарихнамалық түйсіну барысы бірүлгілік пен қайталанушылықты тудырады. Мысалы, Кенесары Қасымұлының халықтық соғысы бойынша тарихнамалық жұмыс Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісұлының көтерілісінің тарихнамасы тәсілінде жазылып бірегейлікке айналады. Бұл қазақ халқының тәуелсіздік үшін болған наразылық күресімен байланысты тарихи оқиғалардың әлеуметтік-мәдени көрінісін қалыптастыруға әкеледі.

Бесінші. Көрші елдердің осындай ұқсас еңбектерімен қазақстандық зерттеулер арасындағы азаттық қозғалыстарының тарихы бойынша салыстырмалы және коммуникативтік байланыстардың болмауы елеулі мәселе болып табылады. Бүгінгі таңда қазақтардың ұлт-азаттық қозғалыстарын зерттеудегі нақты базасы мен тарихнамалық дәстүрі оның басқа мемлекеттердің архив материалдарымен салыстырмалы талдау тұрғысынан өзінің теориялық қорытуын талап етеді. Сонымен бірге қазіргі кезеңдегі ұлттық тарихнама дамуының ерекшеліктерін де ескеру керек.

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ жерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқарады. Халықтық, әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани қайшылықтардың түйіні болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстардың мазмұны терең. Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүгінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс. Сондықтан бүгінгі күні ұлтымыздың ұлт-азаттық күрес тарихы өзекті болып отыр. Бұл жайында отандық ғалымдардың зерттеуі бойынша көптеген еңбек жазылды, әлденеше ғылыми зерттеулер жүргізілді (Мажитов, 2007).

Дегенмен, ұлт-азаттық көтерілісті зерттеу тарихы мен тарихнамасындағы осы күнге дейін өзінің толық, тіпті зерттелмей жатқан үлкен ғылыми және білім беру саласы үшін маңызы зор мәселе – ол осы тақырыпта жазылған еңбектердің, жалпы осы тақырыптың күнделікті оқу үдерісімен байланысы мен оқыту кезіндегі ерекшеліктері. Шын мәнінде, бұл салада арнайы зерттеулер жүргізілмеген, яғни ұлт-азаттық көтерілістің толық процесс ретінде бейнелейтін жағдай жасалмағанын жоғары оқу орындарында, колледждер мен мектептерде беріліп жатқан дәрістер барысында байқауға толық мүмкіндік бар. Арине бұл арнайы талдауды қажет ететін үлкен мәселе. Дегенмен, аталған ұлт-азаттық көтерілістің ғылыми-оқыту кеңістігімен тығыз байланысты маңызды мәселелер төменде көрсетілгендей.

Шетелдік тарихнама тәжірибесі. Бүгінгі күні оқу процесіне арнайы енгізуді және оқытуды талап ететін мәселенің бірі – Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілістің шетелдік тарихнамасы. Біздің елімізде қазақтардың тәуелсіздік үшін болған күрестері мен отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің елеулі дәлелдік базасы мен тарихнамалық ғылыми дәстүр қалыптасқаны анық (Мажитов, 2013:132). Сонымен қатар шетел зерттеушілері де бұл тақырыптарға үлкен назар аударып, ғылыми басым бағытта қарастырған.

АҚШ және Батыс Еуропа елдерінің қазіргі заманғы тарихнамасында Орта Азия мен Қазақстандағы патшалықтың отарлау саясатының әртүрлі аспектілеріне үлкен дәрежеде көңіл бөлінеді.

Қазақ халқының уақыт өте туындаған ұлт-азаттық қозғалыстар тақырыбы шетел тарихнамасында зерттеу пәні болып табылды. 1917 жылдың Қазан революциясына дейінгі тарихнамасы мәселелерінің қатарында айту қажеттілігі туралы мысалы, Есет Көтібарұлының басшылығымен болған көтеріліс деп аталып, Д. Бульджердің жұмысында көрсетілген (Есмағамбетов, 1992:126). Кенесары Қасымұлының қозғалысы жөнінде Г. Крамер жазды. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының басшылықтарымен

болған қозғалыстарға себеп болған әлеуметтік-экономикалық жағдайлар туралы М. Уйфальви, Х. Хэлл, Ю. Скайлер жазады. Сырым Датұлы бастаған көтеріліс туралы Дж. Уилер өз еңбегінде баяндайды. Батысгермандық тарихшы Э. Саркисянц оның 1773-1775 жылдардағы Шаруалар соғысына қатысқандығы жөнінде жазып, қазақтардың отарлық бұғауға қарсы күрестерінің үзіліссіздігін атап өтеді. Осы негізде ол Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының басшылықтарымен Бөкей Ордасында болған көтерілісті қарастырып өткен (Есмагамбетов, 1992:127). Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс туралы айта келіп, Э. Саркисянц: «Кенесары жағында бес орыс, көптеген башқұрттар, татарлар, қарақалпақтар, өзбектер және қырғыздар күрес жүргізді... Кенесары кейін бүкіл Орта Азияда азаттық күрестің ту ұстаушысына айналды», - деп жазады. А. Беннигсен 1947 жылы профессор Ермұқан Бекмахановты қазақ ханы Кенесары Қасымұлын ұлттық батыр ретінде бейнелеген «Қазақстан XIX ғасырдың 20 - 40-жылдарында» еңбегі үшін ҚазКСР ҒА-сы өзінің медалімен марапаттағанын, 1950 жылы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде аталған кітаптың авторы - қазақ ғалымы Ермұқан Бекмахановты орыстарға қарсы ретінде буржуазиялық-ұлттық идеяны жарыққа шығарып, Кенесары Қасымұлының тұлғасын жоғарылатқаны үшін кінәлаған мақала жарияланғанын жазған (Есмагамбетов, 1992:128).

1837-1847 жж. халық-азаттық қозғалысы мен Кенесары Қасымұлының жеке тұлғасына арналған маңызды еңбектердің бірі деп «Центральная Азия. Век русского господства» (Нью-Йорк, Лондон, 1967) атты ұжымдық монографияны айтуға болады. Бұл мәселеге Хелен доц. Анкос үлкен көңіл бөліп, Кенесары Қасымовты көреген саясаткер, ал оның басшылығымен болған қозғалысты - отарлауға қарсы деп санады. Ғалымның пікірінше Кенесары егемендік алу мен қазақ халқын Ресейдің отаршылдық қамытынан босатуға ұмтылды. Ол уақыт шеңберін 1836-1846 жылдар деп анықтады. Хелен доц. Анкос және оның әріптестері үшін дереккөздер базасы «Түркістан өлкесінің материалдар жинағы» болып табылды. Қозғалыс талдауы, Кенесары Қасымовтың жеке тұлғасын зерттеу ізденушілерді біржақтылыққа әкеледі.

Кенесары Қасымовтың қозғалыстарына қызығушылық танытқан зерттеушілердің бірі американдық ғалым Марта Брилл Олкотт болды. Ол өзінің «Қазақтар» атты монографиясында көтерілісті «орыс өкіметіне қуатты сынақ» ретінде сипаттайды. М.Б. Олкотт 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалысты Қасым және оның әулетінің патшалықтың Ресейдің отарлаушы саясатына қарсы көп жылғы күресінің нәтижесі ретінде қарастырады. Кенесары Қасымовтың өзін М.Б. Олкотт «үлкен қайраткер және парасатты адам» деп санады. Сонымен бірге ол: «Бүгінгі күні көп қазақтар Кенесарыны алғашқы қазақ ұлтшылы ретінде есептейді», - деп жазады. Оның пікірінше Кенесары Қасымов өзінің атасы Абылайдың «өзін-өзі жариялаған мұрагері» ретінде оның орыстармен келісім жасауға және Қоқан ханының жаулап алу қатерін жою үшін қазақ халқын ұйымдастыра алатынын білдіреді. Ол Кенесарының көпшіліктің қолдауына жету мүмкіндігі бар екенін атап өтеді (Кусаинова, 2017).

XVIII-XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихына қызығушылық танытқан шетел зерттеушілерін атап айтар болсақ, ғалымдар мен олардың еңбектері – Э. Бекон «Центральная Азия под управлением России» (Нью-Йорк, 1966), Э. Олуорд «Центральная Азия: столетия русского правления» (Нью-Йорк, 1967), С. Беккер «Русский протекторат в Центральной Азии» (Лондон, 1968), В. Коларс «Россия и ее колонии» (Лондон, 1953), А. Курат «Царская Россия в Центральной Азии» (Кембридж, 1979) және т.б. (Қан, 2011: 9-10).

Жоғарыда аталған еңбектер мен зерттеулердің тәжірибелік маңызы өте зор. Олар арқылы оқыту барысында ұлт-азаттық көтерілістер тақырыбын кеңінен және жан-жақты бейнелуге мүмкіндік бар. Мысалы, кезінде кеңестік тарихнамада шетелдік тарихнама тек буржуазияшылық идеологиямен күрес тұғысынан қарастырылатын, яғни олардағы мәліметтер біржақты қарастырылатын. Қазақстандық тәуелсіз тарихнамасының үлкен жетістігі – шетелдік зерттеулер нәтижелерін сараптап ғана қоймай, оларда қалыптасқан ғибратты ғылыми айналысқа енгізіп, кеңінен ғылыми тәжірибеде пайдалану. Ал бүгінгі таңда сол жетістіктерді оқыту мен оқу кеңістігіне енгізу – өзекті ғылыми мәселеге айналып отыр.

«Ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы: оқыту мен оқу үрдістері үшін мазмұны мен мәні. Академик Манаш Қозыбаев айтқандай: «Тарихты оқыту, тоқыту – үлкен проблема» (Қозыбаев, 2009: 378). Сол проблемалардың ішіндегі ең өзектісі, яғни оқу процесінің

өзіне ғана емес, жалпы оқушылардың санасына қатты әсер ететін басты мәселе – киелі тәуелсіздік жолындағы бостандық пен егемендік үшін күрес тарихы. Ол болса кеңестік, яғни тәуелсіздік дәуіріне дейінгі кезеңде бұрмаланып, миф стереотиптеріне айналған болатын. Манаш Қабашұлы айтқандай: «Осындай мифтердің бірі, бірі болса да бірегейі – қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының статусын төмендетіп, қазақ сахарасында пролетариат қозғалысының статусын әсірелеу мифі. Ұлттық мүддені пролетариаттық-таптық мүддеге бағындыру ұлттың өзін-өзі билеу құқын шектеп, ұлттық мемлекет құруды пролетариат диктатурасына табындыру, бір отралық мемлекеттен қуыршақ ұлттық республикаларды өрбітіп, жерін, байлығын, малын-жанын ортаға салып, өз үлесін өзі алу үшін жалындыру В.И. Лениннің, большевиктердің ұлт саясатының негізгі арқауы болды. Шын мәнінде, ұлт қозғалысы жұмысшы қозғалысы жоқ кезде Ресейге бодан болған күннен бастап туындады» (Қозыбаев, 2009: 379).

Аталған «пролетариаттық-таптық мүддеге бағындыру» әдісі кеңінен етек жайып, кеңестік дәуірдегі тарихнамада қатаң қағидаға айналып, ғылым мен білімнің дамуына үлкен нұқсан келтіргені ақиқат. Мұндай жағдайдан Қазақстанның тәуелсіздік алған сәтінен бастап құтыла бастадық. Ең алдымен ол оқулықтар бетінен көрініс таба бастады. Кезінде не бары 70 беттен аспайтын жұқа мұқабадағы «Қазақстан тарихы» пәні бойынша оқулықтардың орнына егемен, тәуелсіз елдің 200-300 беттен тұратын оқулықтары дүниеге келді. 2000-жылдардың басында «жаңа буын» оқулықтары жазыла бастады. Солардың ішінде тәуелсіздік үшін болған күрес тақырыбы, яғни ұлт-азаттық қозғалыс тарихы өзіндік заңды орынын тапты. Сол жылдардағы мемлекеттік стандарт пен оқу бағдарламаларының талаптарына сәйкес «ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы үш бағытта оқытылатын болды. Біріншісі, жалпы білім беретін мектептің 8-9 сыныптарында. Екіншісі, жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбында. Үшіншісі - жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбында.

Дегенмен, «ұлт-азаттық қозғалыс» дефинициясы бірден оқу үдерісіне енбеді. Мысалы, профессор Жанұзақ Қасымбаев жазған «Қазақстан тарихы (XVIII ғ. – 1914 ж.)» жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулығында ұлт-азаттық қозғалыс тарихына арналған тақырып толық процесс ретінде көрсетілмей, жеке көтерілістер арқылы баяндалды (Қасымбаев, 2004). М.Қ. Қозыбаев, К.Н. Нұрпейіс, Қ.М. Жукешев жазған «История Казахстана (1914-2004 гг.): Учебник для 9 классов общеобразовательных школ» оқулығында «ұлт-азаттық қозғалыс» пайдаланғанымен, ол отарлау үдерісіне қарсы болған қозғалыс ретінде бейнеленді (Қозыбаев, Нурпейс, Жукешев, 2005). Сондай-ақ, хронологиялық қағидаға сәйкес бейнеленуін талап еткеніне, яғни қажет болғанына қарамастан, жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 10-шы сынып оқулықтарынан да бұл тақырып өз көрінісін таппады (Жолдасбаев, 2006).

Алғашқы рет ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 11-сынып оқулықтарында атала бастады. Қоғамдық-гуманитарлық бағытқа арналған 11-сынып оқулығында алғы сөзден кейін басталатын бірінші тарау «Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күресі» деп аталып, оның бірінші тараушасы «Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың даму кезеңдері, ерекшеліктері, тарихы маңызы» деп жазылды (Қойгелдиев, Төлеубаев, Қасымбаев, 2007). Ал жаратылыстану-математика бағытына арналған 11-сынып оқулығында бірінші тараудың бірінші тараушасы «XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күрес» тақырыбынан басталады (Тұрлығұл, Жолдасбаев, Қожакеева, 2007).

Оқулықтар авторларының мұндай ұстанымдары, әрине, мемлекеттік білім беру бағдарламаларымен байланысты. Дегенмен, ғылыми тұрғыдан қарағанда мұндай мәселелер бірқатар пікірталас тудырады. Біріншісі – тәуелсіздік үшін болған ұлт-азаттық күрестің хронологиялық және мазмұндық шеңбері. Егер профессор Ж.Қ. Қасымбаев өз оқулықтарында қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресін дербес тақырып ретінде, яғни XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ хандығының ішкі және сыртқы жағдайымен байланыстырса, жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 11-сынып оқулықтарының авторлары оны жалпы тәуелсіздік үшін болған күреске жатқызады. Бұл жалпы білім алған оқушылардың арасы мен санасында екі түрлі ұғым қалыптастыруы ықтимал. Екінші ірі мәселе – ұлт-азаттық күрес және ұлт-азаттық қозғалыс арасындағы байланыс, ерекшеліктер және олардың

хронологиялық, яғни кезеңдеу шеңберлері. Ғылыми айналымдағы және оқыту үдерісінде пайдаланылатын әдебиеттер мен оқулықтарда ұлт-азаттық қозғалысты кезеңдеу мәселесіне байланысты әртүрлі пікірлер кездеседі. Жоғарыда көрсетілгендей, колледждер мен жалпы білім беру мектептеріндегі ақпаратпен жоғарғы оқу орындарындағы айтылатын мәліметтер сөйкес келмейді.

Ұлт-азаттық қозғалыстарды оқыту: ерекшеліктері және кезеңдеу проблемалары. Қазақстандық ғалымдар Т.Т. Тұрлығұл, С.Ж. Жолдасбаев, Л.Т. Қожакееваның пікірлерінше, Ресей империясының үстемдігіне қарсы қазақ халқының ең қуатты қозғалысы 1837-1847 жылдардағы Кенесары Қасымұлының көтерілісі. «Бұл оқиға өзінің сипаты, қозғаушы күштері, негізгі мақсаты жөнінен отаршылдыққа қарсы болған бұқаралық көтеріліс. Көтерілісшілердің сан жағынан артықшылығы, батылдығы кейде олардың жазалаушыларымен белдесіп күресуі үшін жеткіліксіз болды. Қазақстандағы көтерілістердің бір ерекшелігі, міне, осында» Ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі мақсаты – ұлтты отарлық езгіден азат ету, оның ұлттық мүддесін қорғайтын мемлекеттілігін, тәуелсіздігін қалпына келтіру. Ұлт-азаттық қозғалыс тек ұлтты азат етумен шектелмеуі мүмкін, шаруалардың жер үшін, халықтың демократиялық дамуы үшін болған қозғалысын да осыған қосуға болады. Демек, ұлт-азаттық қозғалыс көп қырлы. Ал ұлт-азаттық көтеріліс - ұлт-азаттық қозғалыстың бір түрі, ол көп халық қатысқан қарулы түрі. Көбіне онша ұзақ болмайтын, белгілі бір нақты аймақты қамтитын бір оқиға аймақтық шеңберден шығып, қамтитын бүкілхалықтық дәрежеге көтерілсе, ол ұлт-азаттық қозғалыс, ұлт-азаттық революция дәрежесіне жетеді (Тұрлығұл, Жолдасбаев, Қожакеева, 2007: 21).

Қазақстан тарихшылары кейінгі уақытта бұған дейін жеке-жеке қарастырып келген ұлт-азаттық көтерілістер мен қозғалыстарды енді тұтас қарастыратын болды. Авторлар: «Шынында да, Ресей патша өкіметінің отаршылық саясатына қарсы алғашқы көтеріліс нышаны XVIII ғасырдың 70-жылдарына байқалса, сондай оқиғалар біріне-бірі жағаласып, бірі басыла бергенде, екіншісі басталып жатпады ма?», - деген пікірге келеді.

Академик М.Қ. Қозыбаев Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстарды төмендегідей кезеңдерге бөлген:

I кезең. Сібір жұртын жаулап алуға қарсы қазақ халқының құрамына кірген тайпалардың азаттық қозғалысы. Оны Ешiм даласында Көшiм хан басқарды. Сібір халқы шапқыншыларға қарсы 1590-1617 жылдар арасында 30-дан астам қарсылық көрсетті. Көшiм хан мен оның балалары Есiм, немерелері Абылайкерей, Дәулеткерей орыс мемлекетінің шапқыншыларымен ұзақ жыл арпалысты. Бүкіл түркі тілді қандас халықтар қазақ елінің сұлтаны Мұртазаның баласы Көшiмнің әулетін қолдап, қол ұшын берді.

II кезең. Қазақ елінің оңтүстігі – Жетісу, Сыр бойы жоңғарларға, Қоқан, Хиуа хандықтарына тәуелді болды. Ал XVIII ғасырдың бір сәтінде жоңғарлар Сарыарқаның бір бөлігі мен Алтай өңірін, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуды басып алып, халқын бодан етті. Жоңғарлармен соғыс Отан соғысына айналып, ұлт-азаттық қозғалыс үш жүзді одан әрі қабыстырды, біріктірді, бүкілхалықтық дәрежеге көтерді.

III кезең. Әбілқайыр ханның Кіші жүздің бір бөлігімен Ресей қол астына өтуінен басталды. Мұны өте тез әрі тиімді пайдаланған патша ғана емес неше түрлі қитұрқы саясатты да пайдаланды. Империяның құрығы қанша ұзын болса да, қазақ даласы тұзаққа тез түспеді. Қазақстанды жаулап алу ұзаққа созылды.

IV кезең. Қазақ даласы таланып, патша өкіметі мен оның қарулы күші – қазақтар жасағы хан, сұлтандармен бірігіп, зорлық-зомбылық мемлекеттік дәрежеде өрбіген кезде ұлт-азаттық қозғалыс та өрши түсті. Бұл кезеңде қазақ сахарасында отарлау саясатты толық қалыптасты. Бүкіл қазақ даласына патша өкіметі өз биілігін үстем етті. Хандық билік жойылды. Ең далада жазалаушы отряд сайрандады. Халық тығырыққа тірелді, қазақ мемлекеттігінің соңғы буындары жойылды, шаруалар жерінен айырылып, құмды, шөлейт далаға ысырылды. Халық басына ауыр күн туды. Сырым Датұлы мен Исатай Тайманұлы көтерілістері осындай жағдайға байланысты шықты. Дауылпаз ақын, парасатты азамат, батыр тұлға Махамбет Өтемісұлы осы кезеңдегі қозғалыстың ғажайып идеолог көсемі болды. Әлемдегі барша шаруалар көтересінде Махамбеттей дауылпаз ақын бейнесі тек мадьярлардың тарихында ғана қайталанды (Ш. Петефи).

V кезең. Хан Кене бастаған ұлт-азаттық қозғалыс лаулады. Он жылдан астам уақытқа созылған бұл қозғалыс үш жүздің басын қосып, Ресейге протекторат негізіне мемлекеттілігі мен аумақтық тұтастығын сақтауға бағытталды, оны халықтың көпшілігі қолдады. Жеңілгеніне қарамастан бұл Еуропаға даңқы жеткен ең ірі қозғалыстардың бірі еді.

VI кезең. XX ғасырдың басында ұлт-азаттық қозғалысын еуропалық бағытпен дамытпақ болған реформатор зиялы қауым бастады. Олар бүкілхалықтық мүддені алға қойды. Федеративті Ресейдің құрамына демократикалық автономия алуды көздеген

Алаш елінің буржуазиялық демократия жолымен даму бағытын ұстады.

1916 жылы Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыс революцияға ұласты, 1917 жылы Ресейде Ақпан революциясы басталған сәтте оның құрамдас бөлігіне айналды. 1916 жылдың екінші жартысында отарлышылдыққа қарсы назарлық Қазақ хандығының негізін қайта қалпына келтіруден көрінді. Қазақ даласында хандар сайланды, сардарбектер тағайындалды, әскер құрылды, хан кеңесі, қызалар алқасы, ел бектері, қазынашылар, басқаша айтқанда, билік жүйесі қалыптасты. Міне, осылай қазақ мемлекеттігінің құрамды белгілері қалпына келтірілді. Бұл – Ресейге бодан болғаннан бергі ең ірі қозғалыс. Халық қаһарына мініп, өз ерлігін көрсеткен 1916 жыл ұлт-азаттық қозғалысының ең жоғары шыңы болды.

VII кезең. Ұлт-азаттық қозғалыстар мен 1917 жылғы Ақпан революциясы және Қазан төңкерісі азаматтық қарама-қарсылықтар кезінде дамыды да, үлкен көтеріліске ұласты. Бұл күшпен ұжымдастыру 370-тен астам шаруалар қарсылығының жеңілісімен аяқталды... (Қозыбаев, 1994: 22-27).

Ұлт-азаттық қозғалыстың теориясы мен әдіснамасын арнайы зерттеген профессор С.Ф. Мәжитов өз еңбектерінде оны «халық-азаттық қозғалыс» деп атайды. Кезеңдеу мәселесі бойынша сан-алуан ұстанымдар бар екендігіне көңіл аударып, халық-азаттық қозғалысты тұтас үдеріс ретінде қарастырып, оны төрт кезеңге бөлуді ұсынады. Жалпы халық-азаттық қозғалысты Ресей империясының құрамына енгеннен бастап, тәуелсіздікке дейінгі кезеңге дейін жалғасты дейді. Яғни кеңестік дәуірге дейінгі қозғалысты бірінше этапқа жатқызып, кеңес дәуіріндегі қозғалысты екінші этапқа жатқызғанды жөн санайды (Мәжитов, 2007).

Жалпы айтқанда, Қазақстан тарихының аса маңызды мәселелеріне жататын ұлт-азаттық қозғалысты кезеңдеу бірізділікті талап етеді. Ол үшін осы мәселені толығынан түсінуге мүмкіндік беретін арнайы зерттеулер қажет.

Қорытынды. Негізгі мақсаты халықты отаршылдық езгісінен азат ету, оның ұлттық мүдделерін қорғайтын тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін қалпына келтіру болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстар көп қырлы құбылыс. Ұлт-азаттық күрестердің негізгі факторлары және тарихи ретроспективтерін талдау бойынша ғылыми зерттеулік жұмыстар өз жалғасын таба беретіні айқын. Қазақстандағы XVIII – XIX ғасырдың соңындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы ең бастапқы өзінің пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін ғылыми қаламның тақырыбы болып күн тәртібінен түспей келеді.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тарихи ғылымының қазіргі жағдайында ұлттық бірлікті, Қазақстанның аумақтық тұтастығын және қазақ мемлекеттілігінің негіздерін сақтау мақсатында басталған қазақ халқының ұлттық-азаттық қозғалысы туралы зерттеуді дамытуға айтарлықтай мүмкіндік бар. Бұл бағытта сараптап, талдауын күтіп отырған мәселелер баршылық.

Әдебиет

Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20 40-жылдарында (Оқу құралы). Алматы: «Санат», 1994.

Есмағамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе? Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. 126 Б.

Жолдасбаев С. Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 192 б.

Жолдасбаев С. История Казахстана: Учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ. / Специальный редактор С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 192 с.

Интернет ресурс: <http://ru.history.wikia.com/wiki/>

Қазақ көтерілістері: Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө. Жақып. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. 279 б.

Кан Г.В. История Казахстана: Учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Алматы: «Алматыкітап», 2011. 9-10 ББ.

Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, М. Қойгелдиев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 232 б.

Қазақстан тарихы: Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / М. Қойгелдиев, Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2007. 304 б.

Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы (XVIII ғ. 1914 ж.): Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2004. 248 б.

Кусаинова Ж.Д. Национально-освободительное движение казахского народа 1837-1847 годов в зарубежной историографии (2-я половина XX века) // Интернет-ресурс: <https://articlekz.com/article/18062>.

Карибаев С.Ө., Болысбаев Д.С. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың өзекті мәселелері.

Қазақстанның тәуелсіздігінің 25 жылдығы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың 100 жылдығына арналған «Қазақ халқының Тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күрестері» атты аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция еңбектері. Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2016. 3 б.

Қозыбаев М., Нурпеис К., Жукешев К. История Казахстана (1914-2004 гг.): Учебник для 9 классов общеобразовательных школ. / Специальный редактор С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2005. 240 с.

Қозыбаев М. Жауға шаптым, ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.

Қозыбаев Манаш. Киелі тәуелсіздік / Құрст. Ш.М. Қозыбаев. Алматы: Баспалар үйі, 2009. 448 б.

Қозыбаев Манаш. Шығармалары. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3. 281 б.

Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития: Монография. Алматы: Ассоциация издателей и книготорговцев Казахстана, 2013. 262 с.

Мажитов С.Ф. Проблемы истории, теории и историографии народно-освободительного движения XVIII начала XX вв. в Казахстане: Монография. Алматы: Мектеп, 2007. 350 с.

Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. Алматы: Атамұра, 2003. 192 б.

Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003. 278 б.

Тұрлығұл Т., Жолдасбаев С., Қожакеева Л. Қазақстан тарихы. Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2007. 192 б.

References

Bekmahanov E.B. (1994). Bekmahanov E.B. Kazakstan XIX gasyrdyn 20 40-zhyldarynda (Oku kuraly). Almaty: «Sanat», 1994. [in Kazakh].

Esmagambetov K.L. Chto pisali o nas na Zapade? Alma-Ata: «Qazaq universiteti», 1992. 126 B. [in Russian].

Kan G.V. Istoriya Kazahstana: Uchebnik. 4-e izd., pererab. i dop. Almaty: «Almaty kitap», 2011. 9-10 pp. [in Russian].

Kazakstan tarihy: Zhalpy bilim беретін мектептің қогамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / А. Төлеубаев, Ж. Касымбаев, М. Қоңғалдиев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 232 p. [in Kazakh].

Kazakstan tarihy: Aса manyzdy kezenderi мен gylimi maseleleri. Zhalpy bilim беретін мектептің қогамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / М. Қоңғалдиев, А. Төлеубаев, Ж. Касымбаев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2007. 304 p. [in Kazakh].

Kasymbaev Zh. Kazakstan tarihy (XVIII ғ. 1914 zh.): Zhalpy bilim беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2004. 248 p. [in Kazakh].

Kusainova ZH.D. Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie kazahskogo naroda 1837-1847 godov v zarubezhnoj istoriografii (2-ya polovina HKH veka) // Internet-resurs: <https://articlekz.com/article/18062>. [in Russian].

Karibaev S.O., Bolysbaev D.S. 1916 zhyly ult-azattyk kozgalystyn ozekti maseleleri. Kazakstannyn taelisizdiginin 25 zhyldygy мен 1916 zhyly ult-azattyk qozgalystyn 100 zhyldygyна арналған «Kazak halhynyn Taelisizdik zholyndagy ult-azattyk kurestery» atty ajmaktyk gylimi-tazhiribelik konferenciya еnbekteri. Shymkent: M. Auevov atyndagy OKMU, 2016. 3 p. [in Kazakh].

Қозыбаев М. Зхауга шаптым, ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.

Kozybaev M., Nurpeis K., Zhukeshev K. Istoriya Kazahstana (1914-2004 gg.): Uchebnik dlya 9 klassov obshcheobrazovatel'nyh shkol. / Special'nyj redaktor S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2005. 240 p. [in Russian].

Kozybaev Manash. Kieli taelisizdik / Kurast. Sh.M. Kozybaev. Almaty: Baspalar yji, 2009. 448 p. [in Kazakh].

Қозыбаев Манаш. Шығармалары. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3. 281 п. [in Kazakh].

Mazhitov S.F. Istoricheskaya nauka Kazahstana: sovremennoe sostoyanie i tendencii razvitiya: Monografiya. Almaty: Associaciya izdatelej i knigorasprostranitelej Kazahstana, 2013. 262 p. [in Russian].

Mazhitov S.F. Problemy istorii, teorii i istoriografii narodno-osvoboditel'nogo dvizheniya XVIII nachala XX vv. v Kazahstane: Monografiya. Almaty: Mektep, 2007. 350 p. [in Russian].

Назарбаев Н.А. (2003). Назарбаев Н.А. Тәуелсіздік белестері. Алматы: Атамұра, 2003. 192 п. [in Kazakh].

Назарбаев Н.А. (2003). Назарбаев Н.А. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003. 278 п. [in Kazakh].

Kazakh koterilisteri: Enciklopediya. / Bas red. B.O. Zhakyp. Almaty: «Qazaq enciklopediyasy», 2014. 279 p. [in Kazakh].

Turlygul T., Zholdasbaev S., Kozhakeeva L. Kazakstan tarihy. Aса manyzdy kezenderi мен gylimi maseleleri: Zhalpy bilim беретін мектептің zharatylstanu-matematika бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: Мектеп, 2007. 192 п. [in Kazakh].

Zholdasbaev S. Kazakstan tarihy: Zhalpy bilim беретін мектептің zharatylstanu-matematika бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 192 п. [in Kazakh].

Zholdasbaev S. Istoriya Kazahstana: Uchebnik dlya 10 klassov estestvenno-matematicheskogo napravleniya obshcheobrazovatel'nyh shkol. / Special'nyj redaktor S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2006. 192 p. [in Russian].

Internet resurs: <http://ru.history.wikia.com/wiki/> [in Russian].